Shaheed Smriti Peer Reviewed Journal Year: 11 No.: 8, 2022

DOI: https://doi.org/10.3126/shaheedsmriti.v11i8.76666

लघुकथास“ग अन्य विधाप्रविधाका सम्बन्ध र असम्बन्ध

लक्ष्मण अर्याल

laxmanharyal@gmail.com

सहप्राध्यापक, भाषासाहित्य विभाग, शहीद स्मृति बहुमुखी क्याम्पस, रत्ननगर, चितवन

लेखसार

प्रस्तुत लेख विभिन्न विधा र प्रविधासँग लघुकथाको सम्बन्ध असम्बन्ध सम्बन्धी अध्ययनमा आधारित छ । यस लेखमा आख्यानका तीन प्रविधा उपन्यास, कथा र लघुकथाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दै यी तीन वटै प्रविधाहरू एक आपसमा समान जस्तो लागे पनि यी स्वतन्त्र छन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । यसका अतिरिक्त यसमा चुट्किला, मुक्तक, लामा कविता, महाकाव्य, खण्डकाव्य, नाटक, निबन्ध आदि विधा प्रविधासँग लघुकथाको तुलनात्मक अध्ययन पनि गरिएको छ । लघुकथाको कुनै विधा वा प्रविधासँग निकट, कुनैसँग निकटतम र कुनैसँग दूरवर्ती सम्बन्ध स्थापित हुन सक्ने आधारलाई यस अध्ययनमा केलाइएको छ । यस्तै यसमा लघुकथासँग कविता, निबन्ध र नाटकको अन्तर्घुलनको अवस्थालाई दिग्दर्शन गरिएको छ । यसमा मूलतः पुस्तकालय विधिको उपयोग भएको छ । वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको समेत यसमा प्रयोग गरिएको छ । यस आलेखको मूलभूत उद्येश्य लघुकथासँग अन्य विधाप्रविधाको सम्बन्ध केलाउँदै साहित्यमा लघुकथाको स्थान निर्धारण गर्नु र लघुकथाको लेखन शिल्पको बोध गराउनु रहेको छ । लघुकथाको विभिन्न विधाप्रविधासँगको सम्बन्ध असम्बन्ध बारे जानकारी लिन चाहनेहरूका लागि यो अध्ययन उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली: *विधाप्रविधा, लक्षभेदनको साधना, धारिलो व्यङ्ग्यचेतना, अन्तर्घुलन ।*

अध्ययनको परिचय

जीवन र जगत्का विभिन्न अनुभूतिहरूलाई सुललित शैलीले सजाएर व्यक्त गर्ने लेखन नै साहित्य हो जसमा मानव कल्याणलाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा स्थापित गरिएको हुन्छ । कथ्य र लेख्य भनी यसलाई छुट्याउन सकिन्छ । कथ्य साहित्य भनेको लोक साहित्य नै हो जुन समाजमा मौखिक स्वरूपमा बाँचेको हुन्छ । लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा आदि कथ्य साहित्य हुन् । लिखित साहित्य लेख्य स्वरूपमा प्रकट हुन्छ । कथा, उपन्यास, कविता, नाटक आदि लेख्य साहित्यका पाटा हुन् ।

जहाँसम्म लिखित साहित्यको कुरा छ, यसलाई स्रष्टा साहित्य र द्रष्टा साहित्य भनी छुट्याउन सकिन्छ । स्रष्टा साहित्य सिर्जनात्मक साहित्य हो भने द्रष्टा साहित्य समालोचनात्मक साहित्य हो । स्रष्टा साहित्यका मूलतः ४ विधा छन् - आख्यान, कविता, नाटक र निबन्ध । आख्यानका उपन्यास, कथा र लघुकथा गरी ३ प्रविधा विकसित छन् भने कविताका मुक्तक, फुटकर कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य जस्ता प्रविधाहरू छन् । एकाङ्की र पूर्णाङ्की नाटकका प्रविधा हुन् भने निबन्धभित्र आत्मपरक, संस्मरणात्मक , यात्रापरक (

नियात्रा), जीवनीपरक (शङ्कर लामिछानेको बिम्ब प्रतिबिम्ब) आदि धारहरू विकसित भएका छन् । यी धारहरूलाई प्रविधा भन्नुभन्दा प्रकार भन्नु उपयुक्त होला । प्रविधाका कुरा गर्दा आख्यानमा सूत्रकथा जस्ता लेखनको प्रयोग थालिएको छ । यस्तै कवितामा त अझ धेरै प्रयोगहरू प्रचलनमा छन् । डा. यज्ञेश्वर निरौलाले 'नेपाली कविताका लघुतम उपविधा' विषयक गोष्ठीपत्रमा हालसम्म कविता विधाका ३६ उपविधा प्रयोगमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार कविता विधामा हालसम्म मुक्तक, हाइकु, सिजो, ताङ्का, सेन्यु, सेदोकाक, रुवाइ, एलाक, साइनो, कोपिला, बाछिटा, सुसेली, उदक, खोरिया, क्रिमुक, झर, छेस्का, तप्कना, पिरामिड, रम्बास, टुक्रा, छोक, कुटपद्य, सायरी, दोहा, सोरठा, चौपाइ, आल्हा, पुरबी, केस्रा, खिचडी, युग्मक, आगो, शीत, तिपाली, पञ्चाङ्ग जस्ता उपविधा छन् । लेखक निरौलाले यिनीहरूलाई उपविधा भने पनि यी कविता विधाका लेखनमा रहेका प्रयोग हुन् । यस्तै समालोचनाको धारलाई पक्डिएर हाल निसमालोचना भन्ने प्रयोग पनि थालिएको छ । यी प्रयोगहरूमध्ये कतिपय प्रयोगमा त पुस्तक नै पनि लेखिसकिएको छ । तर एउटा अङ्ग्रेजी उखान छ - एक दुई वटा गौँथली आउँदैमा ग्रीष्म ऋतु आउन्न । भनेको मतलब यी प्रयोगहरू प्रविधाका स्वरूपमा दरिनका लागि त्यसमा अझ व्यापकता आउन जरुरी छ । लिखित साहित्यका रहेका उपविधालाई अर्को शब्दमा प्रविधा पनि भनिन्छ । विधा समावेशी शब्द हो भने प्रविधा समाविष्ट शब्द हो । साहित्यमा प्रविधाहरू समयक्रममा विकसित भइरहन्छन् । साहित्यिक विधाका प्रविधाहरू कहिल्यै पनि रुढ हुँदैनन् र हुनु पनि हुँदैन । रुढता त विकासको वाधक हो । प्रविधात्मक विकास जति धेरै हुन्छ त्यति नै विधाको व्याप्तता बढ्छ । यहाँनेर एउटा कुरा के बुझ्नुपर्छ भने साहित्यका विधाहरूको प्रयोगमा बन्देज हुनुहुँदैन । किनभने साहित्यका प्रयोगहरू जब परिपक्व बन्छन् तब तिनले प्रविधाका स्वरूप ग्रहण गर्छन् । जब विधाका प्रविधाहरू बढ्छन् त्यसले विधालाई समुन्नतिको मार्गतिर लैजान्छ । नेपाली साहित्यमा मूल विधामा प्रयोगहरू प्रशस्त भएका छन् । तर ती मध्ये व्यापकता पाएका केही प्रयोगहरूले मात्र प्रविधा बन्ने सौभाग्य प्राप्त गरेको छ । प्रविधा भनेका मूल घरबाट छुट्टाभिन्ना भएका दाजुभाइ जस्ता हुन् जो पारिवारिक रूपमा एकै हाँगाभित्रका भए पनि परनिर्भरताको मार्ग छाडेर आफ्नो अस्तित्व निर्माण गरिसकेका हुन्छन् । जबसम्म विधाका प्रयोगहरूको कुरा छ ती प्रविधाका रूपमा विकसित नभएसम्म मूल विधाकै सेकतापमा रहन्छन् ।

साहित्यका विभिन्न विधामध्ये आख्यान विधाको एउटा महत्वपूर्ण प्रविधाका रूपमा विकसित छ - लघुकथा । यो लघुतम आख्यान हो । यो हिँड्ने फरक लिक छ । यसको आÇनै किसिमको लेखनशैली विकसित छ । यो उपन्यासजस्तो पनि होइन र कथाजस्तो पनि होइन । कविताका विधा र उपविधाहरूभन्दा लघुकथा भिन्न छन् । निबन्ध, संस्मरण, जीवनी आदिका शैलीसँग लघुकथाको प्रवृत्ति फरक छ । छोटो र छिटोमा अगाडि बढ्नु लघुकथाको प्रवृत्तिधर्मिता हो । यो एक उद्देश्यकेन्द्री विधा हो । यसैले हाँगाबिंगासहितको संरचनालाई यसले बोक्दैन । यसमा कथावस्तु, पात्र, परिवेश आदिको उपयोग गर्दा एकल लक्षलाई ध्यानमा राखी गरिन्छ । यसो हुनुलाई लघुकथाको एकोन्मुख प्रवृत्ति भन्न सकिन्छ । यही

प्रवृत्तिले गर्दा लघुकथाकारलाई बहकिने वा व्याख्या गर्ने फुर्सद हुँदैन । यही कारण लघुकथाले रैखिक ढाँचालाई बढी मनपराएको हुन्छ ।

लघुकथा आख्यानका अरु प्रविधाहरू उपन्यास र कथा जस्तो लामो इतिहास भएको प्रविधा होइन तर यसो भन्दैमा यो प्रयोगमा मात्र सीमित रहेको पनि छैन । लेखन, प्रकाशन, प्रसारण, पठन, विश्लेषण आदिमा यसको दायरा आशालाग्दो किसिमबाट फैलिरहेको छ । यो उपन्यास र कथाको दाँजोमा आउन नसके पनि प्रविधाका रूपमा भने विकसित भइसकेको छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यस आलेखमा हालको दशकमा विकासको उक्लाइमा रहेको लघुकथालाई आख्यान अनि आख्यानेतर विधा प्रविधासँग तुलना गरी तिनका बीचमा रहेको सम्बन्ध असम्बन्धलाई केलाउँदै निष्कर्ष समेत निकालिएको छ । यो पुस्तकालय विधिमा रहेर गरिएको गुणात्मक अनुसन्धान कार्य हो । लघुकथा र अन्य विधाप्रविधाका बिच कुनैसँग निकटतम र कुनैसँग दूरतम सम्बन्ध रहनसक्ने कुरालाई यसमा विश्लेषणका साथ निचोड दिइएको छ । यहाँ उपयोग गरिएको विधि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि नै हो । यहाँ आवश्यक पर्दा तुलनात्मकतालाई पनि अपनाइएको छ । द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरूलाई यस अध्ययनमा उपयोग गरिएको छ । नेपाली साहित्यमा लघुकथाको स्थान निर्धारण गर्नु यसको मुख्य उद्देश्य हो । अन्य विधाप्रविधा र लघुकथा बुझ्न चाहनेहरूका लागि यो लेख उपयोगी हुनेछ ।

आख्यानका तीन प्रविधा : उपन्यास, कथा र लघुकथा

आख्यान विधाका तीन प्रविधा विकसित भएका छन् । यी तीन प्रविधामध्ये उपन्यास बृहद्, कथा लघु र लघुकथा लघुतम आकारका छन् ।

उपन्यास : आख्यानको बृहद् रूप

उपन्यास आख्यानको बृहद् रूप हो । यसको ऐतिहासिकताको पाना पल्टाउँदै जाने हो भने करीव तेइस सय वर्ष अगाडिसम्म पुगिन्छ । उपन्यास शब्दको पहिलो प्रयोग गर्ने आचार्य भरतमुनि हुन् । उनले आÇनो नाट्यशास्त्रमा यसको उल्लेख गरेका छन् । शाब्दिक प्रयोग त भामह, दण्डी, धनञ्जय, विश्वनाथले पनि गरेको भेटिन्छ । यस प्रविधामा संस्कृत साहित्यले दिएको भनेको शब्द प्रयोग र पूर्वाभाष मात्र हो । उपन्यासको वास्तविक नालिबेलीका लागि भने पश्चिममा नै पुग्नुपर्छ । पश्चिममा त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यले हाम्रोमा उपन्यास भनिने शब्दलाई पर्यायकै स्वरूपमा नोबेल भनेको छ । नोबेल शब्द ल्याटिनको नोबस् र नोबलस् हुँदै विकसित इटालियनको नोबेले शब्दकै रूपान्तर हो भनिन्छ । इटालियन लेखक गिओवानी बोकासियाद्वारा लिखित डेकामेराँ कृतिलाई नोबेले भनिएकाले पश्चिममा उपन्यास नाम दिएरै आएको पहिलो कृति नै यसैलाई मानिएको छ । ईश्वीको १३४८ देखि १३५८ सम्मका कथाहरू डेकामेराँमा समेटिएकाले पश्चिममा यसको ऐतिहासिकता इश्वीको चौधौँ शताब्दीतिरको देखापर्छ ।

कथानक, चरित्र, कथोपकथन, शैली, भाषा, वातावरण, उद्देश्य जस्ता निर्माण उपकरणहरूबाट सजिएको उपन्यास कथाकै जगमा उभिएको हुन्छ । आख्यानको लघु रूप

कथा र लघुतम रूप लघुकथासँग यसको सहोदर नाता छ । शैलीगत रूपमा हेर्दा यसमा गद्य शैलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ । जीवनको समग्र रूपलाई यसमा समेटिएको हुन्छ अनि धेरै पात्रहरू प्रयोग गरिन्छन् । लेखनमा विश्लेषणात्मकता र विवरणात्मकताको उपयोग हुन्छ । उपन्यासले जीवन र समाज लेख्छ तर हुवहु होइन । काल्पनिकताको धरातलमा उभिएर यो बग्छ । उपन्यासले लेखनमा कस्तो बाटो अपनाउँछ भन्ने सम्बन्धमा विवेचक कृष्णचन्द्र सिँह प्रधान यस्तो तर्क राख्छन् -

“उपन्यासले आन्तरिक र बाह्य प्रवृत्तिहरूको चित्रण गरेर जीवनलाई नाप्छ र त्यसको मूल्य खोज्छ । समाजलाई ठम्याउँछ र मोड्ने प्रयत्न गर्छ, गतिलाई समाउँछ र दिशा दिन सङ्केत गर्छ । यसरी प्रेरणा दिइरहन्छ । केवल यथातथ्यता उद्घाटन हैन, मनुष्य समाजको अध्ययन यसमा अभीप्सित हुन्छ । किनभने विज्ञान तथा दर्शन प्रतिपादित सत्य नै सम्पूर्ण होइन । वैज्ञानिक तथ्यभन्दा परको सत्यलाई उपन्यासले टिप्छ र त्यतै प्रेरित गर्छ ।” (प्रधान, २०५२, पृ. २)

उपन्यासलाई आख्यानको बृहद् रूप भनिए पनि आकृतिका हिसावले यो पनि लघु, बृहद् र बृहत्तम हुनसक्छ । सरुभक्त लिखित चुली, केशवराज पिँडाली लिखित बाँच्ने एउटा जिन्दगी अनि लीलबहादुर क्षेत्री लिखित बसाइँलाई लघु उपन्यासको श्रेणीमा राख्न सकिन्छ भने पद्मावती सिँह लिखित समानान्तर आकाश, दौलतविक्रम बिष्ट लिखित चपाइएका अनुहार, ध्रुवचन्द्र गौतम लिखित अलिखितलाई बृहद् र मदनमणि दीक्षित लिखित माधवी, दौलतबिक्रम विष्ट लिखित ज्योति ज्योति महाज्योतिलाई बृहत्तम भित्र राख्न सकिन्छ । यसको लेखनमा कुनै आकारगत सीमा छैन ।

कथा : आख्यानको लघु रूप

प्रत्येक विधा तथा प्रविधाको आरम्भिक उठानको कुरा गर्दा पूर्वमा वेद र पश्चिममा प्राचीन ग्रीकसम्म पुगेर थरक मारिन्छ । कथाको जरा खोज्दा पनि त्यहीँ नै पुग्नुको विकल्प छैन । तर आजका कथाका आकारप्रकार अनि विषय र शैलीलाई हेरेर यसको प्राचीनता केलाउन सम्भव छैन । पूर्वमा वेद र पश्चिममा प्राचीन ग्रीकमा पुग्दा आजका कथाका पूर्वाभाष भने प्राप्त गर्न सकिन्छ । वेदहरूमा सबैभन्दा प्राचीन भनिएको ऋग्वेदमा कथा सङ्केत मात्र पाइए पनि व्राह्मण ग्रन्थहरूमा भने तुलनात्मक रूपमा कथाको आभाष अलि बढी सघन बन्दै गएको सङ्केत देखिएको छ । यसो भनौँ - वेदमा भन्दा व्राह्मण ग्रन्थहरूमा, व्राह्मण ग्रन्थहरूमा भन्दा उपनिषद्हरूमा र उपनिषद्हरूमा भन्दा लौकिक संस्कृतका कृतिहरूमा कथातŒव क्रमशः प्रगाढ बन्दै गएको छ । पूर्वमा प्राचीन कथाको परम्परा सङ्केतका रूपमा नै सही प्रष्ट छ तर पश्चिममा आÇनै प्रष्ट कथा जग भेटिन्न । पश्चिमको कथा जग भनेको मिश्रेली, हिन्दु, हिब्रू र अरबेली प्राचीन खिस्सा नै हो । यिनै पूर्वका जगमा टेकेर पश्चिमले कथाको भव्य महल निर्माण गरेका हुन् । यो कुरामा हाम्रो मात्र जिकिर होइन यसमा पश्चिमको पनि पूर्ण स्विकारोक्ति छ । पूर्वमा कथाको कोसे ढुङ्गा बन्ने श्रेय लौकिक साहित्यका पहिला आदिकवि भनिने वाल्मीकिकृत रामायणले प्राप्त गरेको छ भने पश्चिममा प्राचीन ग्रिसेली साहित्यकार होमरकृत इलियड र ओडिसिले प्राप्त गरेको छ । यद्यपि पूर्व र पश्चिममा कोसेढुङ्गाको काम गर्ने यी कृतिहरू भने विधागत रूपमा कविता र प्रविधागत

रूपमा महाकाव्य हुन् । तिनमा कथात्मकताको मुहार राम्रोसँग झल्किएको छ तर यति भन्दाभन्दै पनि आजका कथाको मुहार हिजोका ती मुहारमा भने खोज्नु मनासिब हुँदैन । कारण हिजोदेखि बग्दै आएका ती कथा नदीहरूमा आज निकै ठुला परिवर्तनहरू आइसकेका छन् ।

कथा आख्यानको लघु अर्थात् मझौलो रूप हो । माथिका प्रसङ्गलाई सिरानी हालेर हेर्दा पनि यो निकै बुढोपुरानो र छिप्पिएको प्रविधा हो भन्ने पनि पुष्टि हुन्छ । तŒवगत रूपमा हेर्दा उपन्याससँग कथाको नाता प्रमाणीकरण गर्न सजिलो छ । तर उपकरणगत प्रयोगलाई हेर्ने हो भने उपन्यासमा भन्दा कथामा प्रयोगको अल्पता प्रष्ट छ । कथालाई लघुरूपको आख्यान भनिए पनि यसको आकारप्रकार तीन स्वरूपमा छन् - (१) अति लामा कथा (२) लामा कथा र (३) छोटा कथा । नेपालीमा अति लामा कथा लेख्ने चलन खासै छैन, लामा र छोटा कथा भने भेटिन्छन् । यहाँ छोटा कथा भन्नुको मतलव लघुकथा भन्नु भने होइन । लघुकथाका ढङ्ग र ढाँचा छोटा कथाभन्दा नितान्त फरक छन् ।

लघुकथा : आख्यानको लघुतम रूप

लघुतम विशेषता रहेको लघुकथा आख्यानको तेस्रो प्रभेद हो । यसलाई आख्यानको कान्छो प्रविधा भन्न सकिन्छ । आख्यानका उपन्यास र कथाझैँ यसको पनि लहरो तानिँदै जाँदा पूर्व र पश्चिमका आदिकालका आख्यानात्मक रचनासम्म पुग्छ । पूर्व र पश्चिमका लघुकाय लिएर आएका कथांशहरूमा यसको घुर्मैलो छवि देख्न सकिन्छ । पूर्वमा वेद, ब्राह्मण ग्रन्थ, उपनिषद् तथा पुराणहरूमा लघुकथाका झझल्को दिने कथांशहरू यथेष्ट भेटिन्छन् । पश्चिममा मिश्रेली, हिन्दु, हिब्रू र अरबेली प्राचीन खिस्साहरूले लघुकथाको अलिअलि नियास्रो मेट्छ । पश्चिमले लघुकथामा विभिन्न प्रयोग गरेको छ तर हाम्रामा भने त्यति धेरै प्रयोग भेटिन्न । पश्चिममा लघुकथाको पर्यायवाची नाम निकै छन् । ती मध्ये केही हुन् - क्जयचत क्जयचत क्तयचथ (लघुकथा), ख्भचथ ख्भचथ क्जयचत क्तयचथ (अत्यल्प कथा), ीष्ततभि क्जयचत क्तयचथ (सानु कथा), :ष्लष क्तयचथ (छरितो कथा), ँबिकज क्तयचथ (दीप्ति कथा), :ष्अचय क्तयचथ (मिहीँ कथा), ज्ष्लत क्तयचथ (सङ्केत कथा), एयकतअबचम ाष्अतष्यल (डाकपत्रे कथा), ल्बलय ाष्अतष्यल (नानु कथा), म्चबददभि (ड्र्याबल कथा), त्धष्ततभच ाष्अतष्यल (ट्विटर कथा), क्ाममभल क्तयचथ (सडन कथा) आदि । यी नामहरू समालोचक मोहनराज शर्माले आफ्नो समालोचनात्मक कृति समालोचनाको नयाँ कोणको लघुकथाको चिनारी र नेपाली लघुकथा भन्ने एकाइमा उल्लेख गरेका छन् । पश्चिमले लघुकथा भनेर गरेका यी प्रयोगहरूमा नाममा मात्र भिन्नता नभएर संरचना र प्रस्तुतिहरूमा पनि अलिअलि भिन्नता छ । नेपालीका लघुकथामा ३०० शब्दको आसपासमा रहेर लेखिने शैली बढी प्रचलित छ । केहीले आजकल सूत्रकथा भनेर पनि यसको पृथक् प्रयोग थालेका छन् । समालोचक मोहनराज शर्माले लघुकथाका लेखकहरू एकै प्रयोगमा मात्र नगुजुल्टिएर विविध प्रयोगतर्फ लाग्नुपर्ने कुराको सङ्केत गर्दै भनेका छन् -

"समकालीन नेपाली साहित्यमा अब प्रचलित ढर्रामा हचुवा किसिमले कुनै एउटा शब्दसङ्ख्या (जस्तै ५०० सम्म वा ३०० सम्म) तोकी त्यसबमोजिम लघुकथा लेख्दैमा पुग्दैन अब एउटा मात्र होइन, विविध शब्दसङ्ख्या तोकी योजनाबद्ध रूपमा सार्थक एवम् प्रभावकारी लघुकथा लेख्नु आवश्यक छ । कुनै शब्दसङ्ख्या तोकी त्यस सीमाभित्र रहेर

त्यतिसम्मको वा त्यसभन्दा कम शब्दको लघुकथा रचनाको साथै निश्चित सङ्ख्या तोकी त्यसभन्दा पटक्कै घटबढ नगरी त्यति शब्दमै कथा लेख्नु पनि जरुरी भइसकेको छ। .... अचेल सबै लघुकथाहरू दीप्ति कथा वा झिल्को कथाका रूपमा रचिने हुँदा निर्धारित शब्दसङ्ख्या जति भए पनि रचना बिजुलीझैँ चम्केर अर्थदीप्ति प्रदान गर्ने खालको हुनुपर्छ।" (शर्मा, २०७८, पृ. ३२७)

लघुकथाको आÇनै स्वरूप र संरचना छ। यसको स्वरूप र संरचना अन्य विधा प्रविधासँग मिल्यो मिल्यो जस्तो भए पनि फरक छ। यसमा कथानकका आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला रहन्छ। यस्तो श्रृङ्खला उपन्यास र कथामा पनि हुन्छ। आकारमा ठुलो हुने हुँदा उपन्यासमा यो श्रृङ्खलाले विकसित हुने समय प्रशस्त पाउँछ। उपन्यासमा आदि र अन्त्य भागलाई एक एक वटा परिच्छेदमा र मध्य भागलाई विभिन्न परिच्छेदहरूमा फैलाउन मिल्छ। कथा भने मझौलो प्रविधा भएकाले त्यसमा यी अङ्गहरू उपन्यासमा जति फैलन पाउन्नन्। अझ लघुकथामा त यसको फैलावटलाई निकै साँघुर्‍याउनु पर्ने हुन्छ। किनकि लघुकथाको मूल सूत्र नै 'छोटो लेख, छिटो लेख र प्रभावकारी लेख' हो। लघुकथामा ज्यादै लघुतम संरचनामा आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला खिप्नु पर्ने भएकाले यसको लेखन चुनौतीपूर्ण पनि छ।

लघुकथाको आदि भाग आरम्भ हो। आरम्भ भनेको विषयको उठान। यसै भागमा समस्या रोपिन्छ, समस्या अङ्कुरण हुन्छ र द्वन्द्ववीज उत्पादन हुन्छ। यसका आरम्भिक वाक्यहरू ओजिला हुनु आवश्यक छ किनकि यो पाठकको ध्यान खिच्ने अङ्ग हो। मानकको सुरुवात यही विन्दुबाट हुने भएकाले पनि लघुकथाकारले शैलीगत परिपक्वता यहीँबाट थाल्नुपर्छ। यहाँ व्याख्या चाहिन्न र विश्लेषण राखिन्न। सूत्रात्मक प्रविधि उपयोग गरिन्छ।

आदि भागमा रोपिएको र उम्रिएको समस्याले उत्कर्षता प्राप्त गर्ने ठाउँ मध्य भाग नै हो। द्वन्द्वको उठान र विकास अनि कौतुहलको उद्भव र उत्कर्ष पनि यहीं हुन्छ। द्वन्द्वलाई सघन बनाउने ठाउँ पनि यहीँ नै हो। द्वन्द्व जति सघन भयो त्यति नै मात्रामा पाठकभित्र हुँडलो मच्चिन्छ। पाठकभित्र जति हुँडलो र तनाव बढ्यो त्यति नै धेरै लघुकथा सफल बन्छ।

अन्त्य भाग भनेको लघुकथाको बीट हो। यो बलियो गरी बुनिनु पर्छ। आदि र मध्य भागको सफलताले मात्र लघुकथाको मानक निर्धारण हुँदैन। यसैले यो भागमा चोटिला वाक्यहरूको उपयोग हुनुपर्छ। अन्त्य व्यवस्थापन सबै विधा प्रविधामा चाहिन्छ तर लघुकथाको अन्त्य भाग अरु विधाको जस्तो हुँदैन। लघुकथाले अन्त्य व्यवस्थापनमा विलम्ब होइन आकस्मिकता खोज्छ। आकस्मिकताले पाठकलाई खल्बल्याउँछ। यहाँ पाठक जति बढी खल्बलियो त्यति नै लघुकथा सफल बन्छ। यहाँ लघुकथाकारले उपदेश होइन विचारलाई स्थापित गर्नु पर्छ। यसले विस्तारको पथ समातेको हुँदैन। यो छोटो बाटाबाट छिटो गन्तव्यमा पुग्छ। लघुकथामा चुट्किला बन्ने जोखिम रहन्छ। लेखक यसप्रति चनाखो नहुँदा लघुकथाले क्षति बेहोर्नु पर्छ। यस सम्बन्धमा समीक्षक प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठको धारणा यस्तो छ -

"विस्तारमा क्रमैसँग जानु यसको स्वभाव किमार्थ होइन तापनि आÇनो रैखिक गतिलाई भने यसले शीघ्रातिशीघ्र पार गरी अन्त्यमा पाठकमा गहिरो प्रतिध्वनि (भ्अय क्यगलम) को

आभाष गराएरै छाड्छ । प्रतिध्वनि नसुनिए त्यो लघुरचना लघुकथा नभएर कुनै ठट्यौली (व्यपभक) मात्र बन्छ ।" (श्रेष्ठ, २०७८, पृ. १३)

लघुकथालाई अन्त्य गर्ने २ शैली छन् - खोल्ने शैली र छोप्ने शैली । यहाँ खोल्ने र छोप्नेको मतलव अर्थ खोल्ने र अर्थ नखोल्ने भनिएको हो । खोल्ने शैलीमा लेखकले निर्णय दिन्छ भने छोप्ने शैलीमा लेखकले निर्णय दिँदैन । खोल्ने शैलीमा आशय खोज्न पाठक घोत्लिन पर्दैन भने छोप्ने शैलीमा अर्थका लागि पाठक घोत्लिनु पर्छ । खोल्ने शैली अर्थको फोकस लघुकथाकार स्वयंले निर्धारण गर्ने शैली हो भने छोप्ने शैली लेखकले पाठकलाई दिएको गृहकार्य हो । भनिन्छ - पाठकको मनमाफिक धारणा बनाउने र सोचमग्न हुने अधिकारलाई खोल्ने शैलीले कुण्ठित बनाउने हुँदा राम्रो होइन । यसैले लघुकथा लेखकहरूलाई सुझाव दिँदा छोप्ने शैली नै उपयोग गर्न भनिन्छ । तर कतिपय लेखकहरूले आÇनो उद्देश्य एकातिर र पाठकको बुझाइ अर्कोतिर हुने अवस्था रोक्न जानाजान खोल्ने शैली रोज्छन् । यो खोल्ने शैली भनेको पनि सूचीकारको सीप जस्तै हो । कपडाको डिजाइन गर्दा कति खोल्दा राम्रो र कति खोल्दा भद्दा हुन्छ भन्ने कुरा कुशल सूचीकारको सीप र अनुभवले तय गरे जस्तै एउटा कुशल लघुकथाकारले पनि समापनमा कति खोल्ने र कति छोप्ने भन्ने कुशलता देखाएमा लघुकथाको स्तरीयता घट्दैन बढ्छ । तर यो खोल्ने शैलीको उपयोग गर्दा लेखकले अत्यन्त कुशलता भने प्रदर्शन गर्नुपर्छ । यसैले यहाँ के भन्न सकिन्छ भने खोल्ने शैलीको उपयोग गर्ने हो भने लेखकले आफ्नो उद्देश्यको सङ्केत मात्र गरोस्, पाठकीय जिज्ञासाको सम्पूर्ण आयामहरू बन्द गर्ने गरी यसको प्रयोग नगरोस् ।

तुलनात्मक निष्कर्ष

आख्यानका तीन प्रविधा छन् – उपन्यास, कथा र लघुकथा । यी ३ वटै प्रविधाहरू स्वतन्त्र पनि छन् । हुनत एकै विधाका प्रविधा भएकाले यिनमा कतिपय दृष्टिले साम्यता देखिनु अनौठो होइन । निर्माण उपकरणहरू मिल्दाजुल्दा छन् तर उपयोगको तरीका र मात्रामा फरक छ । यी तीन प्रविधाहरू घटना, पात्र र परिवेशका दृष्टिले फरक छन् । उपन्यासमा धेरै घटनाहरू हुन्छन् – एक मुख्य मोटो घटना र त्यही मुख्य मोटो घटनालाई घेर्न आउने अन्य सहायक घटनाहरू । दुरुस्त एउटा मानिसको समग्र जीवनजस्तो जहाँ अनगिन्ती पात्रहरू ठोक्किन आइपुग्छन्, चरित्रको वृहद् विकास हुन्छ, व्याख्यात्मक प्रवृत्ति देखापर्छ र फैलिएको खुला परिवेश साक्षात्कार हुन्छ । दोस्रो प्रविधा कथा जहाँ मुख्य घटना र आवश्यकताअनुसार एकदुई वटा सहायक घटनाहरू पनि रहन्छन् तर यसमा सहायक घटनाहरूको जालो भने रहन्न । पात्र हुन्छन् तर सीमित । परिवेशमा रहन्छ – तुलनात्मक रूपमा व्याख्यात्मक र विस्तारात्मक स्थितिको सङ्कुचन । व्यङ्ग्यचेत शिथिल हुन्छ । जीवनको एक खण्डे प्रस्तुति भनौं कथालाई । अर्थात् यो (कथा) जीवन होइन, जीवनमा महŒव राख्ने एक घटना । तेस्रो प्रविधा लघुकथा हो, जसमा एउटा अत्यन्त सानो र मसिनो घटना रहन्छ । कम्तीमा २ घटना हुनुपर्छ । एक मात्र घटना जीवन्त लघुकथाका लागि राम्रो होइन । धेरै घटनाहरूको जालो पनि लघुकथाले थेग्न सक्दैन । पात्रहरू पनि हुन्छन् यसमा तर चरित्र चित्रण हुन्न । परिवेश सङ्केतात्मक, अव्याख्यात्मक र

अविस्तारात्मक हुन्छ । धारिलो व्यङ्ग्यचेतना, सघन प्रतीकात्मकता लघुकथाका दरिला वैशिष्ट्य हुन् । विद्वान्हरूले कथालाई प्रक्रियाबाट खोजिने लक्ष र लघुकथालाई लक्षभेदनको साधना भनेका छन् । प्रख्यात आख्यान लेखक प्रेमचन्दले कथा र उपन्यासको पृथक्ता केलाउँदै “कथामा चरित्रको झलक हुन्छ भने उपन्यासमा झाँकी” भनेका छन् ।
कथा र लघुकथा सहसम्बन्धी विधा रहेको कुरा प्रष्ट पार्दै सिद्धान्तकार लक्ष्मणप्रसाद गौतम भन्छन् -
लघुकथा पनि कथा नै भएकाले कथाका जेजस्ता घटक, लघुसंरचक तŒव वा उपकरण हुन्छन् कथामा पनि तिनै उपकरणहरूको विन्यास हुन्छ र कथा लघुकथा दुबै आख्यानका प्रभेद भएकाले पनि यी दुईका बीच सहसम्बन्ध देखिन्छ । (गौतम, २०७२, पृ. ८३)
कथा र लघुकथाको अन्तरलाई प्रष्ट पार्दै हिन्दी समीक्षक श्री सतीशराज पुष्करणाले भनेका छन् –
“लघुकथा मात्र कथानकको स्तरबाट नै कथाभन्दा भिन्न हुन्छ । लघुकथामा मूलतः एक मात्र क्षणिक घटना हुन्छ, जसमा समय अन्तरालको कुनै गुन्जाइस हुँदैन ।” ” (पुष्करणा, २०१९, पृ. २१५)
हिन्दी साहित्यका समीक्षक निशान्तर कथाको चिनारीमा लेख्छन् –
“कथामा एकभन्दा बढी अलग अलग कालखण्डको, एकअर्कासँग सम्बद्ध अलग अलग घटनाहरूको, एक कथात्मकताको सूत्रमा जोडेर जीवनको कुनै एक अङ्ग वा कुनै एक मनोभावलाई प्रदर्शित गरिएको हुन्छ ।” (निशान्तर, २०१९, पृ. ३८)
विवेचक फौकनरले कथा र उपन्यास लेखनका सम्बन्धमा तुलना गर्दै भनेका छन् -
“उपन्यास लेख्दा निकै निस्फिक्री हुन सकिन्छ । यसमा धेरै निरर्थक कसिङ्गर पनि मिसाउन सकिन्छ र जे गरे पनि त्यसमा छुट हुन्छ तर कथा भनेको कविता पछिको विधा भएकाले कथाको प्रत्येक शब्द सटीक र उपयुक्त ठाउँमा रसाइएको हुनुपर्छ । उपन्यासमा तपाईं लापरवबाही गर्न सक्नुहुन्छ तर कथामा त्यसो गर्न सक्नुहुन्न । चेखवले लेखेजस्ता उत्कृष्ट कथालाई हृदयमा राखेर मैले त्यसो भनेको हुँ । त्यसैले मैले कथालाई दोस्रो स्थानमा राखेको हुँ । कथाकारितामा अधिकतम निखार वा परिष्कारको आवश्यकता पर्दछ । लापरवाही गर्ने वा नचिल्याइकन छाड्ने अवसर त्यहाँ कम्ती प्राप्त हुन्छ । त्यहाँ कसिङ्गरको निम्ति कम्ती अवसर प्राप्त हुन्छ । यद्यपि कवितामा भने कसिङ्रका निम्ति अलिकति पनि अवसर प्राप्त हुन्न । यो विशुद्ध, निश्चल र अत्यन्तै पूर्ण हुनुपर्दछ ।” (समकालीन साहित्य पूर्णाङ्क १, २०५०, पृ. ९२)
विभिन्न विधासँग लघुकथाको सम्बन्ध असम्बन्ध
लघुकथा र मुक्तक बीच प्रवृत्तिजन्य निकटता पाइन्छ । यी दुबैले अनुभूतिको झिल्कालाई अभिव्यक्त गर्छन् । लघुतम रचना हुनु दुबैको परिचय हो । जीवनजगत्को चित्रण, प्रयोजन र प्रभावकारिताका दृष्टिले यी समान छन् । यी दुबैमा कथ्यपुष्टिका लागि क्रमशः पछिल्ला वाक्य वा पङ्तिहरू सघन बन्दै जान्छन् । यी दुबैले पाठकीय मस्तिष्कमा शब्दगुञ्जनको तरङ्ग प्रवाहित गर्छन् । शब्दगुञ्जनको तरङ्ग जति लामो समयसम्म रहन्छ त्यति नै यी दुबै प्रभावकारी रचना बन्छन् । यस्ता प्रवृत्तिगत सामीप्यता हुँदाहुँदै पनि यी दुई एउटै विधाका प्रविधा भने होइनन् । लघुकथा आख्यान विधाको प्रविधा हो भने मुक्तक कविता

विधाको प्रविधा हो । लघुकथा गद्यात्मक रचना हो भने मुक्तक पद्यात्मक रचना हो । गद्यशैली प्रधान हुने भएकाले लघुकथामा गेयात्मक प्रवृत्ति पाइन्न भने पद्यशैली प्रधान हुनाले मुक्तकमा गेयात्मक गुण भेटिन्छ । संरचनात्मक दृष्टिले दुबै विन्दु हुन् सिन्धु होइनन् तर बेजोड अर्थप्रवाहका दृष्टिले दुबै विन्दुभित्रका सिन्धु हुन् । लघुकथा र मुक्तक बीच रहेको सम्बन्ध प्रष्ट पार्दै समीक्षक लक्ष्मणप्रसाद गौतमले आÇनो पुस्तकमा भनेका छन् -

लघुकथा र मुक्तक पूर्णतया भिन्न भिन्न प्रविधा हुन् तर कथ्य, भाव, अनुभूति आदिको उत्तरोत्तर तीब्रता र रहस्यको पटाक्षेप जस्ता केही रचनाविधान र क्रमशः आख्यान र कविताका लघुतम रूपका कारण भने लघुकथा र मुक्तकका बीच सहसम्बन्ध देखिन्छ । (गौतम, २०७२, पृ. ८४)

कथा र मुक्तकदेखि वाहेक अन्य विधाप्रविधासँग लघुकथाको सामीप्यता भन्दा दूरता बढी देखिन्छ । कविता विधा अन्तर्गत पर्ने महाकाव्य, खण्डकाव्य, लामा कविता, फुटकर कविताका साथै निबन्ध, प्रबन्ध, जीवनी, आत्मवृत्तान्त, नाटक आदि विधाप्रविधासँग साहित्यिक अभिव्यक्ति हुनु वाहेक लघुकथाको सम्बन्ध देखिन्न । चोटिलो अभिव्यक्ति भएका आधारमा लघुकथासँग चुट्किलाको निकटता छ त भन्न सकिएला तर अर्थगाम्भीर्यताका हिसावले यी दुई निकै टाढा छन् । लघुकथा गम्भीर रचना हो भने चुट्किला लोक ठट्यौली हो । चुट्किला क्षणिक मनोरञ्जन हो भने लघुकथा जीवन्त साहित्यिक रचना हो । आजका कतिपय लेखकहरूले चुट्किला र लघुकथा बीचको भेद छुट्याउन नसक्दा लघुकथाका नाममा चुट्किला लेखिरहेका छन् । चुट्किलाबाजीबाट लघुकथालाई बचाउनु लघुकथाको चुनौती हो । यस्तै आयामका दृष्टिले लघुकथासँग सूक्तिपद्य, छोटा नीतिकथा र लोककथाको सम्बन्ध देखिए पनि अन्य दृष्टिले यी फरक हुन् ।

लघुकथामा कविता नाटक र निबन्धको अन्तर्घुलन भने भएको पाइन्छ । एक विधाभित्र अर्को विधाको प्रविष्टिलाई विधाहरूको अन्तर्घुलन भनिन्छ । यो विधामिश्रणको अवस्था हो । यो विनिर्माणको एउटा प्रक्रिया हो । कविता, नाटक र निबन्धबाहेक अन्य विधाको लघुकथामा अन्तर्घुलन हुँदैन । कविता विधा अन्तर्घुलित लघुकथाहरू काव्यात्मक लघुकथा हुन् । मुक्त लयात्मकता यसको प्रवृत्ति हो । नाटक विधा अन्तर्घुलन भएका लघुकथाहरू नाट्यात्मक लघुकथा हुन् । यस्ता लघुकथाहरूमा संवादात्मक प्रवृत्ति भेटिन्छ । निबन्ध विधा मिश्रित लघुकथा निबन्धात्मक शैलीका लघुकथा हुन् । यस्ता लघुकथामा आत्मपरक शैली र प्रथमपुरुष प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग हुन्छ । निबन्ध मिश्रित लघुकथामा आख्यानतŒवको भने न्यूनता रहन्छ । यस्तो विधा अन्तर्घुलित प्रवृत्तिले लघुकथालाई प्रयोगशील बनाई विकसित तुल्याउन सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ ।

विभिन्न विधा प्रविधासँग लघुकथाको सम्बन्ध असम्बन्धको अवस्था विवरणलाई मसिनोसँग प्रष्ट हुन तलको लालिकालाई हेरौं –

लघुकथाको अन्य विधाप्रविधासँग सम्बन्ध/असम्बन्धको अवस्था विवरण

विधा	प्रविधा	सम्बन्ध/ असम्बन्ध	सम्बन्ध स्थिति	सम्बन्ध तŒव	असम्बन्ध तŒव (पृथक् पक्ष)	प्रष्टीकरण
आख्यान	उपन्यास	सम्बन्धित	निकट	आख्यान विधाकै प्रविधा भएकाले कथा र उपन्यासका तŒवहरू लघुकथाका पनि तŒव हुन् ।	आकारप्रकार ठुलो भएकाले तŒवगत उपयोगको मात्रा कथा र लघुकथाका तुलनामा बढी रहने	–
	कथा	सम्बन्धित	निकटतम		मझौलो आकारप्रकार हुनाले तŒवगत प्रयोगको मात्रा लघुकथाका तुलनामा बढी नै हुने	–
कविता	मुक्तक	आंशिक सम्बन्धित	प्रवृत्तिजन्य निकटता	संक्षिप्तता र चोटिलोपन	लघुकथा आख्यानको प्रविधा र मुक्तक कविता विधाको प्रविधा हो ।	विधागत अन्तर्घुलन हुँदा भने लघुकथामा काव्यात्मक प्रवृत्तिको निकटता झल्कन्छ ।
	गीत	आंशिक सम्बन्धित	प्रवृत्तिजन्य निकटता	लय तŒव दुबैमा रहन्छ (गीतमा भावनात्मक लय हुन्छ भने	आकारप्रकार, विधा, प्रस्तुतीकरण	

				लघुकथामा विचारको लय हुन्छ ।)		
	फुटकर कविता	असम्बन्धित	–	–	आकारप्रकार, विधा, प्रस्तुतीकरण	
	खण्डकाव्य	असम्बन्धित	–	–	आकारप्रकार, विधा, प्रस्तुतीकरण	
	महाकाव्य	असम्बन्धित	–	–	आकारप्रकार, विधा, प्रस्तुतीकरण	
नाटक	एकाङ्की	असम्बन्धित	–	–	संवादको प्रयोग एकै किसिमले नहुनु, विधा, आकारप्रकार, प्रस्तुतीकरण	लघुकथासँग नाट्यविधाको विधागत अन्तर्घुलन हुँदा सम्बादात्मक प्रवृत्ति भेटिन्छ ।
	पूर्णाङ्की	असम्बन्धित	–	–		
निबन्ध (आत्मपरक र वस्तुपरक)	-	असम्बन्धित	–	–	निबन्ध नितान्त वैचारिक विधा हो तर लघुकथाको मूल तŒव वैचारिकता होइन ।	लघुकथासँग निबन्ध विधाको अन्तर्घुलन हुँदा निबन्धसँग लघुकथाको प्रवृत्तिजन्य आंशिक निकटता भने झल्कन्छ ।

चुट्किला	लोकसाहित्यको हास्यव्यङ्ग्यात्मक प्रविधा	आंशिक सम्बन्धित	प्रवृत्तिजन्य निकटता	चोटिलो अभिव्यक्ति	लघुकथा गम्भीर रचना हो भने चुट्किला लोक ठट्यौली	–

माथिको तालिकाबाट निम्नलिखित कुराहरू खुल्न आउँछन् -

(१) उपन्यास र कथासँग लघुकथाको सम्बन्ध क्रमशः निकट र निकटतम छ । तीन वटै प्रविधामा प्रयोग हुने उपकरणहरू समान नै हुन् तर तिनको उपयोगमा भने मात्रात्मक रूपमा कमबेसी छ ।

(२) कविताका मुक्तक, गीत, फुटकर कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य जस्ता प्रविधा छन् । लघुकथाले कविताका मुक्तक र गीतसँग आंशिक सम्बन्ध राख्छ । अन्य प्रविधासँग भने यसको कत्ति पनि सम्बन्ध छैन । कवितात्मक शैलीलाई भने लघुकथामा अन्तर्घुलन गर्न सकिन्छ । यसले लघुकथाको रूपाकर्षणलाई बृद्धि गर्न सघाउँछ ।

(३) एकाङ्की र पूर्णाङ्की गरी नाटकका दुई भेद छन् । लघुकथासँग यी दुई प्रविधाको कुनै सम्बन्ध देखिदैन । तर नाट्यात्मक शैलीलाई भने लघुकथामा उपयोग गर्न सकिन्छ । उपयोगको तरिका भने फरक छ । नाट्यात्मक शैलीको उपयोगबाट लघुकथाले थप प्रभावकारिता पाउँछ ।

(४) निबन्ध वैचारिक विधा हो तर लघुकथा त्यो होइन । यसैले यी दुई बीच सम्बन्ध देखिँदैन । यदाकदा लघुकथामा निबन्धात्मक शैलीको प्रचूर प्रवेश हुँदा त्यसले लघुकथाको आख्यानतŒवलाई भने क्षति पुऱ्याएको हुन्छ ।

(५) चुट्किला लोकसाहित्यको एउटा प्रविधा हो । यसमा चोटिलो अभिव्यक्ति हुन्छ । लघुकथाले पनि चोटिलो अभिव्यक्तिको माग गर्ने हुनाले लघुकथा र चुट्किला भनेका दाजुभाइ नै हुन् कि भन्ने भ्रम उत्पन्न हुन्छ तर यो भ्रमबाट लघुकथा लेखकहरू मुक्त हुन सक्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

नेपाली साहित्यमा लघुकथाको आफ्नै स्थान निर्माण भइसकेको छ । आख्यान विधाको सशक्त प्रविधाका रूपमा साहित्यमा लघुकथाको व्याप्ति छ । यो प्रयोगको चरणबाट उक्लिएर प्रविधाका चरणमा पुगिसकेको छ । यो साहित्यका अन्य विधा र प्रविधाहरूभन्दा चोटिलो विधाका रूपमा विकसित भइरहेको छ । लेखन, प्रकाशन, प्रसारण, पठन, विश्लेषण आदिमा यसको दायरा फराक हुँदै गएको छ । यसका लेखनमा लेखकहरूले नयाँ नयाँ शैली र बान्कीहरू भित्र्याइरहेका छन् । प्रकाशनमा लघुकथाको पहुँच बढ्दो छ । कुनै विधासँग

नजिकिएर र कुनैसँग टाढिएर यो आÇनो गतिमा निरन्तर विकासको सिंढी उक्लिरहेको छ भन्दा कुनै अत्युक्ति हुने छैन ।

सन्दर्भ सूची

अर्याल, लक्ष्मण (२०७३), विधागत कसीमा लघुकथा, शहीद स्मृति जर्नल (५/२), पृ. ७८-१०० ।

प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह (२०५२), नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७२), लघुकथाको रचनाविधान, काठमाडौं : लघुकथा समाज ।

निशान्तर (२०१९), लघुकथा : रचनाविधान और आलोचना के प्रतिमान, लघुकथा कलश अङ्क ३, पृ. २८ ।

पुष्करणा, डा. सतीशराज (२०१९), हिन्दी लघुकथा : अतीत एवं विकास, लघुकथा कलश, अङ्क ३, पृ. २१५ ।

शर्मा, मोहनराज (२०७८), समालोचनाका नयाँ कोण, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस ।

श्रेष्ठ, प्रा.डा. दयाराम (२०७८), नेपाली लघुकथा र कथाकारहरू, कमलादी काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।